

פועלו של ביאליק בספרות הילדים

על "גומות ח"נ" לאוריאל אופק:

מאת לאה חובב

יצירה שולית בעלת ערך משני ופחות מזה של אחותה הבכירה — היצירה למבוגרים.

ספרו של אוריאל אופק, "גומות ח"נ", בא לתקן את המעוות ולמלא את החסר בחקר ביאליק. מעתה שלמה יותר התמונה של יצירתו המגוונת של משורר גדול כביאליק, שעה שלפנינו ספר מונוגרפי ראפי הסוקר את פועלו הרב-גוני בתחום ספרות הילדים, בצורה מקיפה ומרוכזת. ספר זה משלים את התמונה של "יודעי ח"ן", המכירים את תולדות חייו של המשורר. עתה רואים הקוראים כיצד בכל תקופה בחייו, שבה יצר את יצירותיו הנוודעות למבוגרים, תרם ביאליק גם לספרות הילדים ברב-גוניות מרובה: בתור גוס יצירות לעברית, בכתובת שירים וסיפורים, בכינוס דברי האגדה, בעריכת "סיפורי המקרא" לילדים, בייסוד הוצאות ספרים לילדים, בתרומה לעיתוני ילדים ואף בדאגה לעיצוב האמנותי של הספרים ולמראה החיצוני שלהם. אין בספר שלפנינו ניתוח טקסטולוגי של היצירות, אלא מחקר ביבליוגרפי מקיף ומדוקדק, הסוקר בדרך כרונולוגית את מפעלו של המשורר הדגול, מצעדיו הראשונים בספרות הילדים ועד סוף ימיו. נראה, שאופק

א

זכה ביאליק לספרות מחקרית רבת היקף כזאת על יצירותיו הרבות, שלא זכו לה רבים ממשוררי ישראל. מרביתם של הכותבים התרכזו ביצירותיו למבוגרים ובמיוחד בשירתו. המונוגרפיה — הבלתי שלמה — שכתב לחובר על ביאליק², מדקדקת בכל פרט ביוגרפי של המשורר, ומאירה עד היום את עיני החוקרים להבין ולראות תחנות שונות בחיי ביאליק והשפעתן על יצירותיו לסוגיהן. במונוגרפיה זו אכן באים שני פרקים על חלקו של ביאליק במולדת לילדים, ב"עבודת מוריה", "סיפורי המקרא" ודברי נביאים" (כרך ב' עמ' 520—534), אך מועט זה בא להדגיש את החסר: אין כלל התייחסות שיטתית כרונולוגית ליצירותיו של ביאליק לילדים. ומה שהחסר לחובר, לא מילאו אחריו גם אותם שכתבו על יצירת ביאליק לילדים, כגון פיכמן³, אברוניץ⁴ ורבים אחרים, שדנו בדרך כתיבתו לילדים או נגעו ביצירה זו ואחרת, או אף כתבו על ספר שלם כגון ספרו "ויהי היום" ומקורותיו. מה שאירע לספרות הילדים העברית בכלל, חל גם לגבי יצירתו של ביאליק לילדים: התייחסו אליה כאל "בת חורגת", כאל

כדי להעמידנו על הקשר שבין משורר הזוכר את ילדותו כל ימיו, ובין כתיבתו לילדים.

כאן מבקשת אני לדייק בשני דברים: בעמ' 10 מביא אופק מובאה מן הסיפור "ספיח", ובה **נשמה מלה** אחת המשנה את כל המשמעות: "יש אשר שמעתי את הדממה ואת הקולות". ואילו ביא" ליק כתב: "יש אשר שמעתי את הדממה ואת הקולות **ראיתי**", על פי הכתוב (שמות, כ, יח): "וכל העם **רואים את הקולות**". צירוף זה יוצר סינסטזיה, עירוב החושים, תופעה שביאליק עומד עליה בהמשך דבריו: "כי לא ידעו חושי גבולות ומצרים".

במקום אחר בפרק זה נכתב בטעות כאילו השיר "על השחיטה" נכתב **לאחר** ביקורו של ביאליק בקישינב (עמ' 12: "כאשר ביקר בקישינב אז כתב על נקמת דם ילד קטן (אשר) לא ברא השטן"). ולא היא. "על השחיטה" נכתב מיד עם הגיע הידיעות על הפרעות, ואילו "בעיר ההרחה" נכתב במקום דו"ח אחרי ביקורו של ביאליק בקישינב. וראה על כך דברי לחוברי.

בפרקים השני והשלישי, הסוקרים את שנות ה-90 של המאה הקודמת, מתאר אופק את צעדיו הראשונים של ביאליק בספרות הילדים. התמונה המתקבלת היא, שמלבד תרגום זכרונות של בן-עמי ("חנוכה"), שתרגם ביאליק בשביל "עולם קטן" מיסודו של י"ח רבניצקי ואגודת "בני משה", היו נסיונותיו של ביאליק בשירה לילדים רק גישושים ראשונים, שלא תמיד נתקבלו. בשירו הראשון, "אל הצפור" (אביב תרנ"ב), רואה אופק "מב-שר ברור של שירת הילדים", והוא מוצא

לא הניח מקור שלא בדקו: כלי עזר ראשון במעלה הן אגרות ביאליק ויצי-רותיו — הקאנוניות והגנוזות כאחד; מקורות אחרים — הקדמות לספרים בהוצאת "מוריה" ובהוצאת "אופיר", כתבי חוקרים וסופרים בני זמנו של ביא" ליק ואלו שלאחריו ומהם האחרונים ביותר, עיתוני התקופה, חילופי איגרות, ספרות הילדים של ראשית המאה ועוד. מכולם שאב אופק מידע, הן לתקופה שבה נכתבה היצירה, והן למקום הדפס-תה, ואף סיכם את הפואטיקה של ביא" ליק בספרות הילדים (פרק יג, עמ' 104—109).

בכתיבתו הקולחת שוזר אופק תארי-כים ופרטים ביבליוגרפיים המתמזגים יחד לסיפור קריא ושוטף על חייו של המשורר, שכל עיסוקו ומחשבתו הם ער-לם הילד העברי, חינוכו ועיצובו הרוחני, מתוך אהבה ויחס אישי אל תלמידיו וקוראיו. עיתים נדמה, שביאליק לא עסק בדברים אחרים מלבד ביצירתו לילדים. רושם זה עשוי להתקבל מתוך שפע הפר-טים המתמקדים רק בביאליק ועולם הילדים. על כן חשוב לחזור ולהדגיש: זהו ספר **המשלים** את ידיעותינו על חיי ביאליק ויצירותיו, והוא מאיר **פן** מיוחד שלא הודגש ולא סוכם עד היום.

ב

בספר "גומות ח"נ" י"ח פרקים, נספח, הערות, מפתח וביבליוגרפיה. הפרק הראשון הוא מעין הקדמה על יחסו של ביאליק לילדים ולילדות בכללה, בעיקר על פי היצירות האוטוביוגרפיות של המשורר למבוגרים. על נושא זה כבר כתבו רבים אחרים, ואופק נוגע בו רק

בו את "מרבית הסגולות של שיר קלאסי לילדים". ניתן לחלוק על קביעה זו. בשיר שולט אמנם יסוד ההאנשה (הציפור כנמען לדברי המשורר), שהוא יסוד מרכזי בספרות הילדים, אך הוא מצוי בכל שירה, ואין הוא הופכו בכך לשיר ילדים. אף ביאליק, כשמסרו לנח פינס להדפיסו ב"הזמיר", הסכים **לקיצור ולעיבוד** מיוחד לילדים. ואכן ידע ביאליק כאן את ההבדל חנה, וכלל את השיר בין כל שיריו למבוגרים. אף אופק מציין זאת באמרו ש"אל הצפור" נחשב ל"שיר למבוגרים בעיני ביאליק" (עמ' 14).

אולם ביאליק בראשית דרכו לא תמיד שם גבול בין יצירה לילדים ובין שיריו למבוגרים. מעניינת מאד הסקירה על משלוח השירים אל רבניצקי, למאסף לנר"ע "האביב", והחזרתם למשורר כבלתי מתאימים: השיר "ביום קיץ יום חום"⁸, המחזור "משירי הקיץ"⁹ ואף השיר "בשדה"¹⁰ — הומלצו לילדים. לבסוף התקבל השיר "גמדי ליל" למאסף "האביב", שיר שמילותיו קשות אך הוא מושגת על חוויית ילדות קדומה, ולימים נכלל אף הוא על-ידי ביאליק עצמו בקרב שיריו למבוגרים¹¹ עשור ראשון זה לכתבתו מורה על אפס-בהירות ואי-הבחנות ברורות מצד ביאליק. אך עם זאת, מצביע אופק על כך, שביאליק כבר גיבש פואטיקה של ספרות ילדים, שבאה לידי ביטוי הן בדבריו על סיפורי אנדרסן בתרגום גרזובסקי (עמ' 16), והן הערות יסוד בדבר **הלשון** ההולמת את הילדים, באיגרתו לרבניצקי המלווה את "גמדי ליל" (עמ' 22). על הסתייגותו של ביאליק מחידושי בן-יהודה (עמ' 16) ראוי להזכיר את תיאורו ההומוריסטי של נחום

גוטמן בספרו "בין חולות וכחול שמים"¹², לגבי הוויכוח הלשוני שבין ביאליק ובן-יהודה במסיבה שנערכה לכבוד ביאליק בבית אביו ש' בן-ציון (שם, עמ' 59—60). מן הסקירה הכרונולוגית מסתבר, שאת השירים הראשונים המכוונים לילדים כתב ביאליק ביידיש ("אונטער די גרייניקע בוימעלעך", אלול, תרס"א), ואילו במשך העשור השני לכתבתו נדפסו רק שמונה שירים לילדים (בין השנים 1903—1906), מהם ידועים ביותר, כגון: "גדוד בעיר", "מעשה ילדות", "שבת המלכה" ועוד. עיקר פעילותו של המשורר בתחום ספרות הילדים מתרכזת בתחומים אחרים.

ג

מקובל לראות בסופר לילדים אדם המורגל תיר אחריו יבול ספרותי, שירה ופרוזה. אולם תרומתו החשובה של אופק בספרו זה היא בהראותו את פועלו של ביאליק למען ספרות הילדים גם בתחום **הוצאת ספרי לימוד וקריאה** למענם, הן מן המנקודות קורות והן מתחום הספרות היפה. עיסוקו של ביאליק ב"מלמדות" בעיר סוסנר ביץ, ולאחר מכן בהוראה ב"חדר המדע" תוקן באודסה, המחיש לו את הצורך הדחוף בספרים לתלמידיו שלו ולילדי ישראל בכלל.

אחד המפעלים הנסקרים כאן בפרטות הוא "**סיפורי המקרא לילדים**", מפעל שעסקו בו שלושה כאחד: י"ח רבניצקי, ביאליק וש' בן-ציון. אופק משווה את העיבודים החופשיים לתנ"ך שקדמו למפעל זה, הן "אבטליון" של אהרן וולף-סון-האלה (ברלין 1790), והן "ראש אמנה" של משה שמואל ניימאן (וינה 1820), ומדגיש את היחס הרציני לכל

אגדות מארמית לעברית, ועוד (עמ' 42) —
43). להשלמת "דברי-אגדה" הוציאו ביא-
ליק ורבינצקי ארבעה ספרי לימוד שבהם
פתגמים, דברי משל ומדרשים קטנים,
המלוקטים הן מן המקרא והן מן התל-
מוד והמדרשים. בכך הגשים ביאליק
הלכה למעשה את רעיון ה"כינוס" —
איסוף קנייני הרוח של האומה, הן
לקטנים והן לגדולים.

הוצאת הספרים שהוציאה לאור את
"סיפור המקרא" וספרים נוספים לילדים
היא "מוריה", שביאליק היה ממייסדיה
באודיסה ב-1902, ולה הקדיש את מלוא
מרצו. בפרק מיוחד (ז') סוקר אופק את
ספרי הלימוד, ובמיוחד **המקראות** השר-
נות, שביאליק שקד להוציא ב"מוריה".
מקראות כגון "שפת ילדים", "שבילים",
"ספרנו" ואחרים, עברו את ערכתו הל-
שונית ועינו הפקוחה של ביאליק. כן
הופיעו ספרים כגון "תולדות הספרות
העברית לבני הנעורים" (תרס"ו), ו"שירת
ישראל" — מבחר משירת ימי-הביניים
ועד היום, שמטרתם לתת בידי התלמיד
העברי אפשרות להכיר את מיטב השירה
העברית שלאחר התנ"ך לתקופותיה.

בהוצאת "מוריה" יצאו **ספרי קריאה**
לנוער, "ביבליותיקה לבני הנעורים", סוג
ספרותי שחסר מאד באותה תקופה. כאן
יצאו סיפורים מאת טובי הסופרים באר-
תם ימים, מנדלי, שלום עליכם, פיארברג
ואחרים. אופק מציין שהסיפורים שתור-
גמו מיידיש או מרוסית, לא צויין עליהם
שם המתרגם, ועל חוקר הספרות להיפך
ל"בלש" כדי לגלות את זהותו. ואמנם,
רבים מן הסיפורים שתרגם ביאליק ולא
חתם את שמו עליהם, כינס אופק בספר
"בתוך הגן"¹³, תוך פעילות "בלשית"

השמטה והשמטה מצד שלושת העורכים
האחרונים. גישתו של ביאליק היתה
גישה ספרותית: "הסיפורים הם העיקר
והשאר טפל" (עמ' 33). על מטרה אחרת
של ביאליק יימצאו כיום חולקים רבים:
"ומטרתנו לתת לסיפורים צורה של אמי-
נות מדומה בעיני הילד... ולפיכך עלינו
לערבב אמת ואגדה זו בזו". עירבוב זה
אינו מקובל כיום על מחנכים רבים. כן
הוסיפו העורכים פרטים היסטוריים וגיי-
אוגראפיים כדי להמחיש לילדים את
הכתוב. כל זה מצביע על גישה חינוכית-
ספרותית לילד ועל יחס של חשיבות
מרובה למקורות ישראל.

המשך המפעל כלל סידרת ספרי לימוד
"דברי תורה", "דברי נביאים" ו"דברי
כתובים", שבהם ליקטו מתוך המקרא
והוסיפו לקט ממאמרי חז"ל בהלכה
ובאגדה בלשון המשנה. בכך גישרו על
הפער שנבע בין תורה שבכתב לתורה
שבעל-פה על-ידי ראשוני המשכילים (עמ'
37).

המפעל השני הגדול שביאליק נתן לו
מחילו הוא **כינוס האגדה**, מלאכה שהיתה
קרובה ללבו וחשובה בעיניו, והוא שקד
עליה כשלושים שנה. מלכתחילה כוון
מפעל זה, שנעשה בשיתוף עם רבינצקי,
להתקין אנתולוגיה לילדים ולנוער של
מבחר אגדות ישראל, אשר כונס בספר
"דברי אגדה" ובו חמש מאות ועשרים
אגדות. אולם המפעל הלך והתרחב ותוצ-
אותיו הם "ספר האגדה" על ששת חלקיו.
אופק סוקר את היחס הדו-ערכי לאגדה
מצד אנשי החינוך בישראל בעבר, ואת
הביקורת החיובית והשלילית לה זכה
"ספר האגדה" עם הופיעו, כגון ביקורתו
של אחד-העם נגד הקיצור והתרגום של

לילדים" (1933). אך אופק העלה גלריה שלימה של ציירים שעבדו עם ביאליק, רובם אינם זכורים היום: שאול רסקין, ארנולד לאחובסקי, ש' גולדמן, יעקב אפ"ט, היים שקלבר, פרנציסקה ברוך ועוד. מובן שזכרת גם הציירת אירה יאן שהיתה מקורבת לביאליק. יש בפרק זה מעין היסטוריה של איורים לספרי ילדים. נוסף לכך פירט אופק את יחסו של ביאליק לציירי-מפרשיו, שכן ראה באיור פירוש ואינטרפרטציה לכתוב.

ד

בארבעה פרקים מתייחס א' אופק למהות ספרות הילדים: הפרק הדרגתי במשנת ספ"רות הילדים של ביאליק, שני הפרקים העוסקים בשירי לילדים, ובפרק האחרון הדרגתי בסגנונו של ביאליק. מעניינים מאד הם נוסחי השירים הראשונים של ביאליק שמביא אופק בפרק על השירה (יז). הם מעידים על עריכה עצמית וחשיבה בלתי פוסקת של המשורר על דרך הביטוי ההורי למת את הילדים. כשם שהירבה לכתוב ולמחוק ולערוך את עצמו בכתביבתו למבוגרים, כך נהג גם לגבי יצירותיו לילדים. הוא ליטש את דבריו ליטוש אחר ליטוש.

אולם, דומה שאופק הגזים מעט בהש"וואות בין קטעים מן השירים הגנוזים של ביאליק ודמיונם לשירי הילדים. "שיר רת הצפרים ביער"¹⁴ הוא שיר-עם יידי שתורגם ועובד לילדים בידי ביאליק, ובסוף כל בית מצוי צליל חוזר המשתלב בחריזה. אך מכאן ועד "לגלגול בשינוי צורה" מן השיר "עסק בנסתרות"¹⁵ (עמ' 146), המסתיים אמנם בהשמעת קול הקוקיה — רב המרחק. הוא הדין בשיר הילדים הידוע "מעבר לים"¹⁶, אותו

מובהקת, ומסר בידי ילדינו פנינים ביאליקיות שהעלה מתהום הנשייה.

פעילותו הרבה של ביאליק בסיפוק ספרי קריאה לנוער ולטף, נסקרת באריכות ונקראת בריתוק. "תורגמן", "אחי נוער" ו"ספרי", שהיו שלוחות של "מורה" ולאחר מכן של "דביר" — סיפקו ממיטב ספרות הילדים המתורגמת והמקורית. בעשור השני למאה, בצד עסקי המולות לילדים, המשיך ביאליק לתרגם סיפורים, לכתוב עוד שירים לילדים, והחל בכתבת האגדות שכונסו לימים בספרו "ויהי היום".

פרק מעניין לעצמו עוסק בהוצאת "אופק" בברלין (1922), שבה חברו יחד ביאליק עם משפחת זיידמן, להוציא ספריים לגיל הרך. מי שראה לאחרונה במורה יאן ישראל בירושלים את התערוכה הנפלאה של הציירת תום זיידמן-פרויד ואת איוריה ליצירות ביאליק, יבין עד מה קסמה לו לביאליק גישתה החדשנית והאסתטית. אמנם שותפות זו לא ארכה, אך פירותיה הם הקובץ הראשון של שירי ביאליק לילדים — "ספר הדברים", קובץ מעשיות העם המתורגמות על-ידי ביאליק — "עשר שיחות לילדים", ו"מסע הדג", עיבוד של שיר סיפורי דמיוני שנעשה בידי תום זיידמן-פרויד ותורגם בידי ביאליק. מובן, שאת כל הספרים איירה תום זיידמן-פרויד.

גישתו האסתטית של ביאליק לספר העברי ולצורתו החיצונית, ובמיוחד לספרי הילדים, בולטת בפרק "המשורר וצייריו" (עמ' 118). תום זיידמן-פרויד היתה בין הבולטים שבציירים, כמוה כנחום גוטמן שאייר הן את אגדות "ויהי היום" (1934) והן את "שירים ופזמונות

- משווה אופק לבית מן השיר הגנוז "בכר" כי ים", שהוא סאטירה עוקצנית המ" כוונת אל "אבירי הציונות המדינית"¹⁷, ועניינה רחוק מאד משיר הילדים. הדימוי ל"ענקים" זהה אמנם בשני השירים, אך ייתכן שהשיבוש שנפל בהעתקתו של אופק — "עם רם" — במקום הכתוב במקור: "עם רב" (שירים, מהדורה מד" עית, עמ' 341) — גרם להשוואה זו.
- בפרק זה נפל שיבוש ענייני: בדבריו על השיר "הדג בחכה" (עמ' 150), שם אופק את דברי הדג ("נפלת בפח! רק עצל בן עצל / עליך יפסח!") בפי הדייג, המדבר רק בסוף השיר¹⁸. אין זו "קריאתו של הדייג המנצח, המלאה צהלת משובה", אלא דברי הדג אל "בן-התולע" שבפתיון.
- כמו כן אין דיוק בהגדרת הז'אנר של השיר "עציץ פרחים"¹⁹ (עמ' 151). זהו שיר "לירי-תיאורי" ולא "לירי-וידויי", שכן הדובר הוא המשורר עצמו המתאר בגוף שלישי את העציץ, ולא ה"אני" הלירי שבשיר, שהוא ה"מתוודה" בשיר "לירי-וידויי".
- גם בפרק י"ח הן בקריטריונים של השירים על פי שלושה-עשר העיקרים של צ'וקובסקי, נפלו שיבושים קטנים, מהם שגיאות דפוס שראוי לתקן במהדורה הבאה כגון (עמ' 156): "ארבעים ואר" בעה מתוך 79 שירי הספר (86%!) כתובים במשקל טרוכאי מדויק", וצריך כמובן להיות 56%. וכן בעמ' 157: "רגל בת שלוש הברות שהאמצעית בהן מותאמת" — וצריך להיות מוטעמת. אך אלו הם פכים קטנים שניתן לתקנם, ואינם גורמים מן העבודה הכבירה שהושקעה בספר כולו.
- (המשך בעמוד 51)
1. אוריאל אופק, גומות ח"נ (פועלו של ביאליק בספרות הילדים), דביר ירושלים—תל-אביב, תשמ"ד, 208 עמ'.
 2. פ' לחובר, ביאליק חייו ויצירתו, מוסד ביאליק על-יד דביר, חלקים א—ג.
 3. יעקב פייכמן, שירת ביאליק, ירושלים, מוסד ביאליק, תש"ו.
 4. אברהם אברונין, מחקרים בלשון ביאליק ויל"ג, ועד הלשון העברית ומוסד ביאליק, תשל"ג.
 5. מרדכי ברייחזקאל, ספר "ויהי היום" מאת ביאליק, כנסת ספר ו', תל-אביב, דביר תש"א, עמ' 29—63.
 6. ראה לעיל הערה מס' 2. כרך ב', עמ' 426.
 7. כל שירי ח"נ ביאליק, דביר, תל-אביב תש"ז, עמ' א—ד.
 8. שם, עמ' סא—סב.
 9. שם, עמ' נב—נו.
 10. שם, עמ' לא—לג.
 11. שם, עמ' מא—מד.
 12. נחום גוטמן — אהוד בן עזר, בין חולות וכחול שמים, יבנה 1981.
 13. בתוך הגן, סיפורים לילדים, מתורגמים ומעובדים בידי חיים נחמן ביאליק. כינס: אוריאל אופק, דביר, ירושלים—תל-אביב, תשמ"ג, 213 עמ'.
 14. ח"נ ביאליק, שירים ופזמונות לילדים, דביר תשל"א, עמ' סז—סח.
 15. ביאליק, שירים, מהדורה מדעית (תר"ן—תרג"ח), ערך והוסיף מבוא דן מירון, דביר תשמ"ג, עמ' 333.
 16. שירים ופזמונות לילדים, עמ' כח.
 17. שירים, מהדורה מדעית, עמ' 339, במבוא לשיר.
 18. ראה ניתוח מלא לשיר זה במאמרי "ההומור נימים בשירת הילדים של ביאליק", ספרות ילדים ונוער לט—מ, ניסן תשמ"ד, עמ' 37—39.
 19. שירים ופזמונות לילדים, עמ' כג.

(המשך מעמוד 43)

הנספח המסכם את "פעילותו של ביא" ליק בספרות הילדים — לוח תאריכים", הוא בלי ספק מאיר עינים ומעמיד בהב־ לטה ובדייקנות כל פעולה וכל יצירה ותיאורה. יש בו בבחינת הצגת "היער" בשלמותו אחר שהקורא טייל בין "הע־ צים" הרבים שבספר והתבשם מריחם. אף המפתח הניתן בסוף הספר הוא כלי עזר לקורא ומיקל על מציאת פרטים שונים. אף ראוי לציין את האיוורים הר־

בים המלווים את הספר, אלה לקוחים בחלקם מתוך כתבי־עת ישנים ומתוך ספרי ביאליק שאינם מצויים כיום תחת יד הקורא, והם ממחישים ומחיים את דברי המחבר.

ספר זה, שהוא מחקר ביבליוגרפי שקדני ומקיף, המסכם את פועלו של ביאליק לילדים, יהיה מעתה חלק בלתי נפרד מן המחקר הביאליקאי, ויתפוס את מקומו הראוי בחקר ספרות הילדים העברית.

לאה חובב